РОЗДІЛ 2. МОВОЗНАВСТВО

УДК 81’367.04

КІЛЬКІСНО-СТРУКТУРНІ ТИПИ СЛОВОСПОЛУЧЕНЬ СУЧАСНОЇ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ

Балко М.В., к. філол. н., доцент

Донецький юридичний інститут Л Д У ВС ім. Е.О.Дідоренка

Статтю присвячено розгляду дискусійного питання синтаксису – визначенню кількісно-структурних типів словосполучень сучасної української мови. Аналізуються та узагальнюються різні підходи до розв’язання цієї проблеми, а також пропонується авторське бачення кількісно-структурної типології словосполучень сучасної української мови.

Ключові слова: словосполучення, кількісно-структурна типологія словосполучень, прості словосполучення, складні словосполучення.

Балко М.В. КОЛИЧЕСТВЕННО-СТРУКТУРНЫЕ ТИПЫ СЛОВОСОЧЕТАНИЙ СОВРЕМЕННОГО УКРАИНСКОГО ЯЗЫКА/ Донецкий юридический институт ЛГУВД им. Э.О.Дидоренко, Украина

Статья посвящена рассмотрению дискуссионного вопроса синтаксиса – определению количественно-структурных типов словосочетаний современного украинского языка. Анализируются и обобщаются различные подходы к решению этой проблемы, а также предлагается авторское видение количественно-структурной типологии словосочетаний современного украинского языка.

Ключевые слова: словосочетание, количественно0структурная типология словосочетаний, простые словосочетания, сложные словосочетания.

Balko M. V. QUANTITATIVELY-STRUCTURAL TYPES OF WORD-COMBINATIONS OF MODERN UKRAINIAN LANGUAGE/ Donetsk legal institute of Lugansk state university of internal affairs of a name of E.O.Didorenko, Ukraine.

Article is devoted consideration of a debatable question of syntax - to definition of quantitatively-structural types of word-combinations of modern Ukrainian language. Different lines of thought to the permission of this problem are analyzed and generalised, and also author's vision of quantitatively-structural typology of word-combinations of modern Ukrainian language is offered.

Key words: word-combination, quantitatively-structural typology of word-combinations, simple word-combinations, complex word-combinations.

Вивчення словосполучення як синтаксичної одиниці має значну історію, проте щодо більшості питань (диференційні ознаки таких конструкцій, їх типологія, співвідношення з іншими мовними одиницями тощо) у поглядах лінгвістів і досі немає одностайності. Визначення кількісно-структурних типів словосполучень сучасної української мови належить саме до таких, дискусійних, питань теорії словосполучень.

Проблема окреслення обсягу словосполучень піднімається практично в кожній роботі, присвяченій теорії словосполучення (пор. праці В.В. Бабайцевої, Л.А. Бєловольської, Н.В. Бердишевої, Н.С. Валгіної, В.В. Виноградова, І.Р. Вихованця, О.М. Галкіної-Федорук, А.П. Загнітка, М.М. Прокоповича, Г.М. Удовиченка, Н.М. Шанського, К.Ф. Шульжука та ін.). Теоретичні основи дослідження цієї проблеми були закладені в роботах В.В. Виноградова.

Мета пропонованого дослідження – охарактеризувати кількісно-структурні типи словосполучень сучасної української мови. Досягнення поставленої мети передбачає розв’язання таких завдань: 1) проаналізувати основні підходи до визначення кількісно-структурних типів словосполучень; 2) охарактеризувати кількісно-структурні типи словосполучень сучасної української мови.

Виділення кількісно-структурних типів словосполучень залежить від декількох факторів: 1) від самої синтаксичної концепції, покладеної в основу дефініції словосполучення; 2) від визначення функції словосполучення як синтаксичної одиниці. З огляду на ці чинники виокремлюються два основні шляхи визначення кількісно-структурних типів словосполучень: „підхід знизу” (від слова), характерний для Л.А. Бєловольської, Н.С. Валгіної, В.В. Виноградова, М.М. Прокоповича та ін., і „підхід зверху” (від речення), властивий В.В. Бабайцевій, І.Р. Вихованцю та ін. [1, с.28; 2, с.34].

Аналізуючи перший підхід до визначення кількісно-структурних типів словосполучень, „підхід знизу” (від слова), слід докладніше зупинитися на розгляді праць В.В. Виноградова та М.М. Прокоповича.

Згідно з поглядом В.В. Виноградова, виділення простих та складних словосполучень ґрунтується на можливостях поширення слова (слово → просте словосполучення → складне словосполучення). „Прості словосполучення, – пише дослідник, – звичайно двослівні, вони складаються з двох повнозначних слів… Характерною ознакою словосполучень цього роду є те, що вони утворюються за допомогою поширення стрижневого слова” [3, с.10]. Складні словосполучення, на думку вченого, у свою чергу, є продуктом поширення простого словосполучення. В.В. Виноградов розглядає прості та складні словосполучення як граматичні поєднання двох і більше повнозначних слів, які розчленовано позначають єдине поняття. Межі складного словосполучення визначаються можливістю виступати єдиним, хоча і складним, позначенням предметів, дій, якостей.

Подібного погляду дотримується і М.М. Прокопович, який розвиває погляди В.В. Виноградова і наголошує, що обсяг словосполучення передусім визначається з точки зору мінімальної кількості його компонентів. Визначення мінімального обсягу словосполучення, на думку М.М. Прокоповича, важливе тому, що саме просте, двослівне словосполучення покладено в основу словосполучень ускладненої структури. [4, с.71]. Дослідник виділяє три групи складних словосполучень: 1) сполуки, побудовані за схемою „просте словосполучення плюс залежне від нього слово”: *близькі йому + по крові; широко відомий + у місті*; 2) конструкції типу „слово плюс залежне від нього просте словосполучення”: *гідний + кращої долі; будинок + з білими колонами*; 3) утворення структури „стрижневе слово плюс два або три не пов’язані одне з одним залежні слова, які не утворюють словосполучення”: *вкласти патрон у рушницю, вбити молотком цвяха в стін*.

Такий підхід до кваліфікації простих словосполучень і визначення типів складних словосполучень можемо бачити в багатьох працях з граматики (пор. роботи Н.І. Астаф’євої, Н.С. Валгіної, А.П. Загнітка, А.Н. Наумовича, Г.М. Удовиченка, К.Ф. Шульжука та ін.).

Принципово інший підхід до класифікації простих і складних словосполучень іде від речення („підхід зверху”). Цей підхід передбачає членованість речення на словосполучення, а словосполучень – на слова (речення → складне словосполучення → просте словосполучення → слово) [1, 29]. Так, у реченні *Ціла орда з ханом Отроком прийшла під Київ (Л. Мосендз)* можна виділити складне словосполучення *ціла орда з ханом Отроком* і прості словосполучення *ціла орда, орда з ханом Отроком, прийти під Київ*. Дуже часто словосполучення в складі речення змінюють свою початкову форму, підпорядковуючись, таким чином, законам побудови речення.

Такий підхід, на нашу думку, є більш прийнятним, адже ми трактуємо словосполучення (пор. підхід Т.О. Туліної) як утворення, яке виникає ні до, ні після речення, а в процесі його реалізації, в процесі розгортання компонентів тієї чи іншої структурної схеми при побудові висловлення. Т.О. Туліна вводить поняття ситуації як фрагмента дійсності, осмисленого мовною свідомістю [5, с.10], і наголошує, що при описі ситуації до дії залучаються окремі слова з їх сполучувальним потенціалом, який реалізується як у семантичному плані (сполучуваність семем), так і плані синтаксичному (сполучуваність словоформ). Таким чином, добираючи відповідні за значенням і притому здатні сполучатися слова, використовуються синтаксичні моделі як абстрактні зразки можливої словесної конструкції.

Словосполученнєві потенції, які в лінгвістиці отримали назву валентних властивостей, являють собою невід’ємну характеристику слова, „віртуальну приналежність лексеми” [6, с.297] і є фактом мови. Теорія валентності в період її виникнення розглядала передусім дієслово як носія валентних властивостей, проте в процесі розвитку цієї теорії стало зрозумілим, що й інші частини мови можуть бути носіями валентності. Слушною щодо цього є думка Ю.С. Долгова, який стверджує, що „валентність є ознакою потенційною, яку мають всі значимі мовні одиниці” [7, с.47]. Отже, більшість структурних схем (формул) словосполучень є фактом мови, вони часто описуються в роботах з теорії словосполучення (наприклад, „іменник + узгоджений з ним прикметник” або „дієслово + іменник у формі знахідного відмінка без прийменника” тощо). Проте є сполучення слів, які реалізуються тільки в мовленні. Пор. у реченні *Чого це незриданні зграї кружать без сонця до мого чола? (В. Барка)* виділяється словосполучення *кружать до чола*, яке могло утворитися в мовленні тільки завдяки метафоричному вживанню слів, адже дієслово *кружать* не передбачає своєю валентністю позицію *до чола*.

Кількісно-структурні типи словосполучень відповідно до „підходу зверху” досить докладно описує В.В. Бабайцева [1, 29-32]. Простими вона вважає двокомпонентні словосполучення (*на голій вершині, стоїть одиноко* тощо), а також словосполучення, в яких один з компонентів є фразеологізмом (*працювати засукавши рукави, бігти сторч головою* тощо). Складне словосполучення, на думку дослідниці, складається з трьох і більше повнозначних слів і обов’язково містить просте (а іноді й складне) словосполучення. Як складні словосполучення В.В. Бабайцева кваліфікує такі конструкції: 1) утворення, що містять цілісні словосполучення (*знати багато пісень, дівчинка одинадцяти років, старець з живими очима*); 2) сполуки, що містять сурядні словосполучення (*улюблені айстри та*

георгіни, думати не тільки про минуле, але й про майбутнє); 3) словосполучення, що містять неоднорідні означення (*мохната черкеська шапка, довгий товарний поїзд*); 4) словосполучення, які складаються з означуваного слова та означальних зворотів, препозитивних і постпозитивних (*потемніле під час грози небо; небо, потемніле під час грози*); 5) сполуки, які містять означуване слово та відокремлену прикладку (*лев, гроза лісів*); 6) конструкції, що містять у ролі залежного компонента словосполучення з пояснювальними та уточнювальними відношеннями (*гніздо вгорі, під дахом; покохати одразу, з першого погляду*); 7) словосполучення, що містять слова з подвійною синтаксичною залежністю (*побачити його веселим; вважати себе хворим*); 8) сполуки, які містять цілісні словосполучення типу *десь далеко, колись давно, невідомо чому* і под. (*прогримів десь далеко*).

Незважаючи на таку детальну класифікацію складних словосполучень, до неї слід поставитись критично, адже деякі конструкції, кваліфіковані тут як словосполучення, на нашу думку, взагалі не є словосполучення (зокрема, напівпредикативні конструкції, сурядні ряди та ін.).

Цікавою є концепція, подана у „Російській граматиці". Згідно з нею, виділяються прості, складні та комбіновані словосполучення.

Просте словосполучення утворюється на основі: 1) одиничного сильного або слабкого зв'язку узгодження (*новий будинок, місто Москва*), одиничного керування (*будувати міст, боятися грози, розчаруватися в друзях*) або прилягання (*іти пішки, вирішити залишитися*); 2) подвійного сильного зв'язку (*віддати книгу учневі, надихнути солдатів на подвиг, звеліти учневі читати*); 3) такого поєднання сильного та слабкого зв'язку, при якому слабкий зв'язок можливий тільки за наявності сильного зв'язку (*прострілити кашкета ворогу, відчинити двері гостю, віддати годинника відремонтувати*) [8]. Отже, прості словосполучення можуть бути двочленними, тричленними і навіть чотиричленними (*перевезти матеріали зі складу в цех*).

Складне словосполучення, згідно з таким підходом, утворюється на основі двох і більше зв'язків, породжених одним головним словом (*веселі прогулянки вечорами, неочікувана поява начальника, взяти листа зі столу*).

Комбіноване словосполучення утворюється на основі зв'язків, породжених різними стрижневими словами (*захоплено читати цікаву книгу, займатися під керівництвом відомого вченого, зручний для роботи стіл*) [8].

Виділяється також підхід І.Р. Вихованця, який розрізняє прості та ускладнені словосполучення, беручи до уваги їх формально-синтаксичні та семантико-синтаксичні ознаки, а саме: 1) кількість повнозначних слів у їх складі; 2) одноразовий чи кількаразовий вияв підрядного або сурядного зв'язку; 3) наявність чи відсутність поєднання підрядного й сурядного зв'язків; 4) кількість і характер форм (способів) синтаксичного зв'язку; 5) неускладненість чи ускладненість семантико-синтаксичних відношень між компонентами словосполучення [9, с.192-198].

Прості (елементарні) словосполучення, за І.Р. Вихованцем, є основним і первинним об'єктом синтаксису словосполучення. Вони будуються на основі одноразового застосування підрядного або сурядного зв'язку і співвідносного із синтаксичним зв'язком семантико-синтаксичного відношення [9, с.192]. Отже, елементарні словосполучення звичайно складаються тільки з двох мінімальних синтаксичних одиниць, поєднаних підрядним або сурядним зв'язком (*синє небо, книга поета, напружено працювати, батьки й діти*). Елементарне словосполучення має формально-синтаксичну і семантико-синтаксичну організацію, тобто будується за певною структурною схемою (структурним зразком), що являє собою абстрактну формулу, за якою оформляються численні словосполучення з різним лексичним наповненням компонентів.

Ускладнені словосполучення, за І.Р. Вихованцем, являють собою різноманітні об'єднання елементарних словосполучень на основі підрядного або сурядного зв'язків. Ці синтаксичні конструкції охоплюють численні комбінації елементарних словосполучень і складаються мінімально з трьох компонентів [9, с.196].

Проаналізувавши та узагальнивши основні підходи до кількісно-структурної кваліфікації словосполучень, вважаємо доцільним виділити такі кількісно-структурні типи словосполучень сучасної української літературної мови: прості і складні.

Простим словосполученням вважаємо таку синтаксичну одиницю-конструкцію, яка утворюється в переважній більшості випадків поєднанням двох повнозначних слів (без прийменника або з прийменником) на основі підрядного зв'язку та відповідних семантико-синтаксичних відношень і структурна схема якого закріпилася як мовний факт. Пор., з речення *Пані Євга покинула маєток – найняла невеличку кімнатку на тихій вулиці, нікуди не виїздила, нікого не приймала, тільки гуляла часом сама ввечері, а вдень читала книги (В. Підмогильний)* можна вичленувати такі прості словосполучення: *покинула маєток, найняла кімнатку, невеличку кімнатку, кімнатку на вулиці, на тихій вулиці, нікуди не виїздила, нікого не приймала, тільки гуляла ввечері, читала книги, читала вдень.* Або з речення *Рукою*

обійми холодні жили твору І дай рукам своїм німим Піднести серце власне вгору На гранатових списах рим (М.Бажан) можна вичленувати такі прості словосполучення: *обійми рукою, обійми жили, жили твору, холодні жили, дай піднести, дай рукам, своїм рукам, німим рукам, піднести серце, піднести вгору, власне серце, піднести на списах, гранатових списах, списах рим.*

Варто також віднести до простих словосполучень конструкції, які містять у своєму складі фразеологічні одиниці. Більшість дослідників фразеології (див. праці Л.Г. Авксентьєва, М.Ф. Алефіренка, В.М. Мокієнка, О.І. Молоткова, В.Д. Ужченка, А.М. Чепасової, М.М. Шанського та ін.) наголошують, що всі слова, які стали компонентами фразеологічної одиниці, „перестали бути словами в повному смислі" [10, с.63], зберігши в новому мовному утворенні тільки частину лексемних властивостей. Фразеологічна одиниця, характеризуючись стійким лексичним наповненням, являє собою результат семантичних змін слів-компонентів. Фразеологізм як неподільна стійка мовна одиниця характеризується власним специфічним категоріальним значенням. Останнє зумовлюється декількома чинниками (за А.М. Чепасовою): а) тим, яку частину об'єктивного світу позначає фразеологічна одиниця (предмет, процес, ознаку, властивість тощо), б) типом колишнього граматичного значення синтаксичної моделі, в) характером категорійного значення стрижневого слова колишнього словосполучення, г) типом формоутворення, що є специфічним для слів з цим категорійним значенням. Відповідно до цих особливостей категоріального значення фразеологізм вводиться у висловлення в готовому вигляді, причому синтаксичний зв'язок використовується один раз і структурна схема словосполучення залишається такою самою, як і при поєднанні двох словоформ. Пор.: *Можливо, що я* ***не намагатимусь всидіти на теплих подушках*** *заялозаної лірики і речі мої перестануть нагадувати убогий і зім'ятий самовар (М. Бажан); – А, до речі, є в мене ще й таке питання, – пригадав Теодор,* ***пожираючи очима кадри*** *на екрані (Д. Гуменна).*

Складне словосполучення являє собою поширення простого словосполучення різноманітними ускладнювачами на основі підрядного зв'язку. Пор. з речення *Аж ось із хати вийшов Гарасим з рядном під рукою: зачинивши за собою двері, він поважно попростував стежкою через двір до річки (Т. Осьмачка)* можна вичленувати такі складні словосполучення: *вийшов з рядном під рукою, зачинивши за собою двері, стежкою через двір до річки, поважно попростував стежкою через двір до річки.* Або з речення *Парламентери помітили прекрасне розташування опорних фортів, вірні лінії траншей, в яких лише досвідчене око могло помітити замасковані кулеметні гнізда (Ю. Яновський)* можна вичленувати такі складні словосполучення: *прекрасне розташування опорних фортів, помітили прекрасне розташування опорних фортів, вірні лінії траншей, помітили вірні лінії траншей, замасковані кулеметні гнізда, могло помітити замасковані кулеметні гнізда.*

Переважна більшість складних словосполучень являють собою поширення моделей простих словосполучень одним або кількома компонентами завдяки валентним властивостям слів-складників простого словосполучення. Отже, можна погодитись із Г.М. Удовиченком, що „в сонові всякого складного словосполучення лежить модель простого словосполучення. У кожному складному словосполученні семантика простого словосполучення уточнюється третім елементом, вираженим одним або кількома словами" [11, с.97]. Пор.: ***Удар Остюкової шаблі ледве не зніс французові голови*** *(Ю. Яновський); Він* ***перехрестив чашею юрбу****, що* ***простяглася перед ним у півтемряві****, а потім* ***наливши з чаші вина собі в жменю****,* ***бризнув ним перед себе*** *(В. Підмогильний); Він* ***ударив щиколотками по пругові дверей****,* ***розбив до крові руки*** *і на здивування усіх* ***почав малювати на стіні велику літеру „У"*** *(Г. Косинка).*

Щодо типології складних словосполучень, то можна було б погодитись з класичною концепцією, описаною нами вище (сполуки, побудовані за схемою „просте словосполучення плюс залежне від нього слово"; конструкції типу „слово плюс залежне від нього просте словосполучення"; утворення структури „стрижневе слово плюс два або три не пов'язані одне з одним залежні слова, які не утворюють словосполучення"), проте вважаємо за необхідне уточнити її. Відповідно до такого підходу поза межами складних словосполучень залишаються конструкції, в яких залежні слова теж мають свої поширювачі. Пор., з речення *В огні нестримної навали рубали, різали наш сад (В. Сосюра)* можна вичленувати складне словосполучення *в огні нестримної навали рубали наш сад*, в якому словоформи *навали* і *сад* мають власні поширювачі (*нестримної* і *наш* відповідно). На нашу думку, такі словосполучення повністю є складними.

На окрему увагу заслуговують складні словосполучення, які містять цілісні словосполучення, напр., *Принцеса Еліза раптом одриває свою руку від уст доктора Рудольфа,* ***закидає обидві руки свої*** *йому на плечі й мовчки, грізно встромлює очі в очі (В. Винниченко); Він спішиться,* ***іде скорим кроком*** *вгору… (О. Кобилянська); Він роздивляється на той дивний лист і примічає на самісінькому вершечку груші якусь дивну* ***птицю з золотим пір'ям*** *(І. Нечуй-Левицький); Далі під стіною дрімав* ***Павло Дулич з ячменем на оці*** *(М. Яцків).* На нашу думку, такі конструкції слід вважати складними словосполученнями, адже злитість компонентів цілісної сполуки має синтаксичний, а не лексичний

характер (вони зберігають своє лексичне значення, у межах цілісної сполуки реалізуються певний тип семантико-синтаксичних відношень і певний синтаксичний зв'язок).

Крім цього, у мовленні можуть утворюватися різноманітні складні словосполучення, структура яких не зумовлена валентністю стрижневого компонента, їх моделі не закріплені як мовний факт. Пор.: *Хто, хто* ***шляхи зітре мені****? (М. Семенко); Скільки народів твоїми водами* ***Крізь піну невірних хвиль Змагалося*** *з бурями й непогодами Проклинало могутній Штиль (М. Семенко); Про святий пророкуючи голос,* ***Про Месію над морем пшениць****, Тут дзвенить обітницею колос, Під косою схиляючись ниць (Є. Маланюк).*

Отже, виділення кількісно-структурних типів словосполучень сучасної української мови належить до дискусійних питань синтаксису словосполучення. У сучасній лінгвістиці сформувалися різні підходи до розв'язання цієї проблеми, які було окреслено в пропонованій розвідці. Крім того, запропоновано авторське бачення досліджуваної проблеми, яке ґрунтується на узагальненні наявних підходів до проблеми виділення кількісно-структурних типів словосполучень сучасної української мови.

ЛІТЕРАТУРА

1. Бабайцева В.В. Простые и сложные словосочетания / В.В.Бабайцева // Русский язык в школе. – 2007. – № 4. – С. 27-32.
2. Загнітко А.П. Український синтаксис (науково-теоретичний і навчально-практичний комплекс): У 2-х ч. – Ч. 1.: навч. посіб. / А.П.Загнітко – К.: ІЗМН, 1996. – 202 с. – ISBN 5-7763-9335-3
3. Виноградов В.В. Вопросы изучения словосочетаний / В.В.Виноградов // Вопросы языкознания. – 1954. – № 3. – С. 3-24.
4. Прокопович Н.Н. Словосочетание в современном русаком литературном языке: монография / Н.Н.Прокопович. – М.: Просвещение, 1966. – 399 с.
5. Тулина Т.А. Функциональная типология словосочетаний: монография / Т.А.Тулина. – К.-Одесса: Вища шк., 1976. – 176 с.
6. Загнітко А.П. Теоретична граматика української мови. Морфологія: монографія / А.П.Загнітко. – Донецьк : ДонДУ, 1996. – 365 с.
7. Долгов Ю.С. Тип валентности как грамматическая категория в русском языке / Ю.С.Долгов // Русское языкознание – К.: Лыбидь, 1990. – Вып. 21. – С. 44-49.
8. Словосочетание[Электронный ресурс] // Русская грамматика. – Режим доступа: http://rusgram.narod.ru/
9. Вихованець І.Р. Граматика української мови. Синтаксис: підручник / І.Р.Вихованець. – К.: Либідь, 1993. – 368 с. – ISBN 5-325-00174-4
10. Чепасова А.М. Семантические и грамматические свойства фразеологизмов: монография / А.М.Чепасова. – Челябинск: Челябинский гос. пед. ин-т, 1983. – 92 с.
11. Удовиченко Г.М. Словосполучення в сучасній українській літературній мові: монографія / Г.М.Удовиченко. – К.: Наук. думка, 1968. – 288 с.

УДК 811.161.1'37

ПРОБЛЕМА ФРАЗЕОЛОГИЧНОСТИ СЕМАНТИКИ ОТГЛАГОЛЬНОГО ДЕРИВАТА

Бердник Л.В., к. филол. н., доцент

Национальный горный университет

Анализируется проблема фразеологичности семантики отглагольного наименования деятеля, а также рассматривается степень ее предсказуемости.

Ключевые слова: семантика, фразеологичность, пропозициональные импликации, наименования деятеля, дериват.

Бердник Л.В. ПРОБЛЕМА ФРАЗЕОЛОГІЧНОСТІ СЕМАНТИКИ ВІДДІЄСЛІВНОГО ДЕРИВАТА/ Національний гірничий університет, Україна.